

Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі

Наталія Пашина,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології

Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Проблема становлення єдиної національної ідентичності громадян є однією з визначальних для українського суспільства, зокрема для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, визначення місця країни в системі культурних і геополітичних координат тощо) зумовлює необхідність виробити адекватну політику щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності. Теоретичні та практичні дослідження безпосередньо стосуються проблеми зменшення потенціалу сепаратизму, залучення до державотворчого процесу представників усіх етнічних груп, зміцнення можливостей держави у протистоянні зовнішньому тискові.

Актуальність означеної проблематики підтверджується численними дослідженнями українських авторів – О. Картунова, С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Л. Нагорної, Г. Палій, О. Майбороди, М. Обушного, Ю. Саєнка, Ю. Римаренка, Т. Рудницької, М. Шульги та інших.

Характерною рисою формування національної ідентичності громадян сучасної України є істотна різниця в тому, як відбуваються ці процеси в окремих регіонах, серед різних етнічних, мовних, конфесійних груп тощо. Дослідження з таких ключових аспектів, як мовно-культурний, релігійно-конфесійний, регіональний, державно-політичний, геополітичний, дозволяють виявити найвиразніші розбіжності в ідентичностях громадян, специфіку утворення єдиної української національної ідентичності [1].

Регіоналізм в Україні є об'єктивною реальністю. Нерозв'язані питання соціально-економічного, правового, культурно-етнічного характеру

підсилюють відцентрові тенденції, процеси регіоналізму, перетворюють їх на одну з найскладніших проблем внутрішнього життя країни. Об'єктивно існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються економічною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною приналежністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів. Про це свідчить, зокрема, ситуація, що виникла під час виборів народних депутатів України 2002 року [2] та виборів Президента України 2004 року.

На думку О. Кривицької, сьогодні в Україні можна виокремити, виходячи з пріоритетів у культурній, економічній, зовнішньоекономічній і партійній сферах, два типи ідеологічної орієнтації населення: „український” (галицький тип) і „радянський” (донецький тип) [3]. При цьому автор розглядає східно-південну групу (Донбас) як регіон зі слабо виявленими сепаратистськими настроями, тоді як до регіонів з переважно автономістськими настроями відносить південну групу областей (виділяючи такі мотиви, як проросійські настрої, економічний гегемонізм), західну групу областей (націонал-патріотичний настрій) та Закарпатську область (економічна мотивація).

Процес регіоналізації тісно пов'язаний з формуванням регіональної ідентичності. Вона розглядається як багаторівнева структура, що складається з ідентифікації територіальної, соціальної, етнічної, політичної, релігійної тощо [4]. Разом з гендерною, вона може бути віднесена до числа фундаментальних. Регіональна ідентичність дає можливість кожному індивідові відчути себе частиною спільноти, постає об'єднуючим фактором. Водночас, виступаючи мобілізуючим ресурсом, регіональна ідентичність є основою формування регіоналізму як соціально-політичного руху.

У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над національною. Але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику „центру” в економічній, культурній, мовній та іншій сферах.

На формування регіональної ідентичності впливають фактори об'єктивного порядку: історія, особливості економіки і культури, а також суб'єктивні фактори, такі як діяльність регіональної адміністрації, політичних партій, громадських рухів, інститутів освіти, культури, засобів масової інформації. Політична й економічна регіональна еліта можуть використовувати ідею регіональної ідентичності як мобілізуючий ресурс, що особливо чітко проглядається в період виборчих кампаній.

Регіональна ідентичність може поєднуватися з національною. Найчастіше суб'єктивна ідентифікація має кілька рівнів: місце, де народилася людина, місце, де вона проживає в даний момент, регіон,

територія держави. Домінування в суб'єктивній ідентифікації залежить від низки об'єктивних обставин, конкретної ситуації, а також від суб'єктивної характеристики індивіда: етнічної, індивідуально-психологічної тощо [5].

Економіко-територіальна особливість Донбасу полягає в тому, що він оформився як регіон в період формування вугільно-промислового комплексу і протягом півтора сторіччя був зосередженням великих індустріальних центрів із сильними технократичними традиціями. Спад промислового виробництва в 1990-х роках, ліквідація частини підприємств вугільної промисловості через їх нерентабельність особливо гостро позначилися на соціально-економічній і політичній обстановці в регіоні. Ця ситуація, у поєднанні з етнокультурною своєрідністю і так званім мовним питанням, є головними складовими регіональної ідентичності в сучасному Донбасі.

Особливу роль у регіональній ідентичності відіграють етнокультурні розходження. Групову національно-культурну самосвідомість Луганщини і Донеччини не можна пояснити тільки поточними економічними і політичними процесами – вона має глибші корені.

Проблеми регіональності характерні не тільки для України, але й для інших країн світу. Так, багато країн Західної Європи відзначаються розмаїттям культурних регіональних ідентичностей, що склалися історично. Наприклад, у Бельгії межа культурного розходження пролягає між валлонами і фламандцями, у Великобританії – між англійцями, шотландцями і валлійцями тощо [6].

Серед українських регіонів особливою своєрідністю етнокультурних традицій, у порівнянні з іншими регіонами, відзначається Донбас.

„Головним регіоністом” була історія. Саме вона обумовила розходження й особливості в ритмах соціально-економічного і національного життя Сходу, Півдня, Західної України і Наддніпрянщини. Основними факторами „регіональності” Сходу і Заходу є, по-перше, різні темпи і засоби асиміляції, що обумовили деякі особливості цих регіонів, перевага тих чи інших конфесій, тих чи інших сусідських культур, розходження в уявленнях про власність тощо; по-друге, „розчинення” українців ряду областей іноетнічним населенням Росії, що неухильно проводилося імперською владою з кінця XVIII століття до другої половини XIX століття в процесі індустріалізації Донбасу, а також більшовиками в радянський період, особливо після 1939 року.

Аграрну колонізацію території між Дніпром і Дінцем – „Дикого поля” – розпочали на межі XV і XVI століть українські і російські селяни. Услід за стихійним народним потоком йшла військово-урядова колонізація. Д. Багалій писав: „...Хоча це було в диких, незаселених степах, що не були нічиєю власністю, але все-таки на цю землю московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення переселенцями,

хоча ті землі в дійсності належали прадідам українців” [7].

Уже до середини XIX століття в Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура. Тут жили українці, росіяни, німці, греки, євреї, татари та представники інших етносів. Однак абсолютну більшість становили українські селяни – вони склали (за 10-ю ревізією 1858 року) 75 %. Великою етнічною групою були представлені росіяни – 13,5 % [8]. Цей регіон стає прикордонною етноконтактною зоною двох східнослов'янських народів: українців і росіян. Тут відбуваються складні міжетнічні процеси, що вплинули на формування особливостей соціально-культурного життя різних груп населення в пізніші періоди.

Однак до середини XIX століття Донбас ще лишився малозаселеним регіоном. Інтенсивний етап освоєння краю розпочався після реформи 1861 року, коли розвиток капіталістичного виробництва спричинив ліквідацію національної замкнутості, внаслідок чого значно зросла рухливість населення. Територія Російської імперії диференціювалася на регіони, інтернаціональні за своїм складом. У цей час розпочинається інтенсивна розробка природних багатств Донецького краю, формування вугільно-промислового комплексу, аграрна колонізація вільних земель.

Виробничо-економічні та соціальні фактори викликали величезні хвилі міграції робочої сили в Донбас. Чисельність населення в цей період тут зростала в п'ять разів швидше, ніж в інших регіонах імперії.

Статистика засвідчує, що саме в післяреформений час, в процесі формування вугільно-промислового комплексу і розвитку капіталістичного сільського господарства, що викликав величезний потік переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу.

Існував і політичний аспект проблеми залучення робочої сили з регіонів Росії – прагнення імперської влади розчинити „іноrodців” російським елементом, зросійщити їх і в такий спосіб закріпити за собою національні окраїни.

Відтак на шахтах, рудниках і заводах Донбасу трудився переважно прийшлий робочий люд. В основному це були розорені після реформи 1861 року селяни з центральних регіонів Росії. Це спричинилось до того, що міста ставали російськомовними, а село, як і раніше, говорило українською мовою. Така мовна географія, посилювана політикою русифікації як у дореволюційний, так і в радянський час, проглядається й сьогодні, підкреслюючи своєрідність регіону.

За 48 років, з 1858 по 1906, чисельність населення Донбасу збільшилася на 54,4 % і нараховувала 836094 чоловіка. Мігранти склали 48,6 % приросту населення, тому їх етнічний склад вплинув на динаміку етноструктури регіону в післяреформений період [9].

Аналіз „регіонів виходу” показує, що російські губернії були батьківщиною 46,7 % усіх переселенців у Донбас, з українських губерній переселилося 37,9 % мігрантів, з Білорусії – 0,8 %, з Кавказу – 1,8 %, уродженців інших регіонів нараховувалося 8,4 %. Традиційними районами виходу були Харківська, Курська, Орловська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська губернії та область Війська Донського [10]. Близько 40 % мігрантів наприкінці ХІХ століття осідало в містах, що й відбилося на їх етноструктурі.

Усього за переписом 1897 року в Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп, що було на 22 національності більше у порівнянні з 10-ю ревізією 1858 року. При всій поліетнічності регіону більшість складала українці – 62,5 %, однак їх частка в загальній чисельності населення знизилася на 12,5 %; особливо це було характерно для промислових районів. Росіян нараховувалося 24,2 %, що було на 10,7 % більше, ніж у середині ХІХ століття. Великими етнічними групами, особливо в Маріупольському повіті, залишалися греки, німці, євреї, татари [11].

Результатом процесів асиміляції природного і насильницького характеру, політики русифікації ставала втрата певною частиною населення етнодиференціюючих ознак. Процеси уніфікації були характерні насамперед для сфер, пов'язаних з господарською діяльністю; стійкіша етнічна специфіка збереглася в одязі, традиціях, мові.

Особливо активно відбувалася взаємна асиміляція росіян і українців, що жили у змішаних селах, а також асиміляція нечисленних етносів, що потрапили в інше етнічне середовище – білорусів, поляків, молдован та ін. Наслідком цих процесів була зміна національної самосвідомості асимільованої частини населення.

Зміна етнічної самосвідомості, будучи явищем вторинним, похідним від об'єктивних умов, залежала від багатьох факторів і безпосередньо була пов'язана і відбивала зміни в інших об'єктивних властивостях конкретних етнічних груп і, насамперед, у мові. Постійне спілкування і взаємодія, мова навчання, адміністрації, суду виробляли так званий суржик, спільний лексичний шар.

Трансформація етнічної самосвідомості у певної частини населення виявлялася в самоідентифікації. Особи змішаного україно-російського походження називали себе „перевертнями” і „суржиками” [12].

У деяких районах Донбасу, в залежності від компактності проживання етносів, встановлювалася не тільки дво-, але і тримовність. Українська мова домінувала в сільській місцевості й у побутовій сфері міста. Міста і промислові селища Донбасу мали строкатий етнічний склад жителів, були „зрусифіковані”, досить віротерпимі і „плюралістичні” (якщо користуватися сучасною термінологією). Чисельна перевага росіян у робітничому середовищі, політика русифікації держадміністрації призвели до переважання російської культури серед робітництва,

особливо у виробничому і громадському житті.

Процеси етнічного зближення в післяреформеному Донбасі, їх оригінальність і специфіка описувалися ще сучасниками того періоду, вони завжди були об'єктом пильної уваги вчених і в пізніші часи.

В роки радянської влади двомовність, внаслідок політики русифікації, дедалі більше поширювалась, причому сфера вживання української мови постійно звужувалася. Визначити в Донбасі за мовною ознакою національність у місцевості зі змішаним населенням вже в 1920-х роках було непросто. Документи окружної комісії перепису 1926 року показують, що комісія постійно коливалася, диференціюючи населення за мовою [13]. Це відзначала у своїх дослідженнях Л. Чижикова, підкреслюючи приблизність і навіть сумнівність визначення національного складу Східної України за Всесоюзними переписами 1926, 1959, 1970 і 1989 років [14].

За переписом 1926 року, в Луганському окрузі налічувалося 49 національностей, з них 10 основних – українці, росіяни, євреї, німці, татари, білоруси, греки, поляки, молдовани, вірмени. 34 етнічні групи були представлені незначною кількістю людей. Українці та росіяни складали 94,39 %, з них українці – 51,65 %, росіяни – 42,22 %. Серед міського населення росіян було 51,53 %, українців – 39,22 %. У сільській місцевості навпаки – українців було близько 2/3 (59,70 %), а росіяни складали 1/3 (37,05 %).

57,44 %, тобто більше половини населення округу, рідною вважали російську мову, 38,02 % – українську. Серед українців 3/4 вважали рідною мовою українську і 26,19 % українців (1/4) вважали рідною російську мову. Росіяни ж майже всі (98,84 %) вважали рідною мовою російську і тільки 0,5 % – українську. Особливо активно процеси асиміляції відбувалися в містах. У Луганську росіян проживало 51,53 %, а називали російську мову рідною 75,43 % – 3/4 населення. Українську мову в Луганську вважали рідною 17,03 % жителів. У сільській місцевості українську мову вважали рідною 49,43 %, а російську – 47,24 % населення [15].

В наступні роки Донбас був підданий ще сильнішій русифікації. За даними переписів 1970, 1979, 1989 років видно відносно зменшення частки українців і збільшення частки росіян в етнічній структурі населення Луганської області (відповідно 54,8 % і 41,7 %, 52,8 % і 43,8 %; 51,9 % і 44,8 %) [16]. Для порівняння: у Тернопільській області співвідношення між українцями і росіянами 1989 року склало 96,6 % до 2,3 %, в Івано-Франківській – 95 % до 4 %, у Чернігівській – 91,4 % до 6,8 % [17].

Продовжувала розвиватися тенденція розбіжності рідної мови з етнічною приналежністю. Від перепису до перепису зменшувалося відносне число українців, що вважали українську мову рідною: 1959 – 87,6 %, 1970 – 78,3 %, 1979 – 71,6 %, 1989 – 66,4 %. Серед росіян 1989 року 99,2 % назвали рідною мовою російську, 0,8 % – українську. Русифікація

Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі

Наталія Пашина

провадилася не тільки стосовно українців. Так, за переписом 1979 року в Луганській області російську мову назвали рідною 69,9 % білорусів, 95,8 % євреїв, 91 % греків, 74 % татар [18]. Аналогічні процеси характерні і для Донецької області. Тут 1989 року проживало 50,7 % українців і 43,6 % росіян. При цьому тільки 59,6 % українців вважали українську мову рідною.

Водночас Центр і Захід України демонстрували стабільність і навіть збільшення зв'язку етнічної і мовної приналежності українців (наприклад, у Черкаській області в 1959 і 1989 роках українську мову назвали рідною 98,9 % і 97,8 % українців, у Тернопільській області – відповідно 99,7 % і 99,8 %, у Львівській – 98,2 % і 98,9 %) [19].

Дослідження, проведенні 2002 року фондом „Демократичні ініціативи” та центром „Социс”, [20] підтверджує тезу про те, що коли розглядати питання про визначення національності і рідної мови з урахуванням регіональних розбіжностей, то культурні ідентифікації серйозно відрізняються одна від одної (див. **таблиці 1 і 2**).

Таблиця 1

Яка ваша національність?	%		
<i>Вибірка 2000, відповіли 2000 (100 %)</i>			
	Українець	Росіянин	Інша
Київ	80,6	16,7	2,8
Північний регіон	94,5	4,9	0,5
Центральний	88,2	9,3	2,4
Північно-східний	73,4	22,6	4,0
Північно-західний	97,2	2,1	0,7
Південно-східний	82,8	14,6	2,6
Західний	96,2	2,9	1,0
Південно-західний	90,6	4,7	4,7
Південний	76,6	15,9	7,5
Крим	20,8	73,3	5,9
Східний	55,1	42,0	2,9
Всього	78,3	18,8	3,0

Таблиця 2

Ваша рідна мова?	%		
	Вибірка 2000, відповіли 2000 (100 %)		
	Українська	Російська	Інша
Київ	64,8	35,2	0
Північний регіон	88,0	11,5	0,5
Центральний	83,7	15,4	0,8
Північно-східний	61,0	37,9	1,1
Північно-західний	97,9	2,1	0,0
Південно – східний	64,8	34,3	0,9
Західний	96,2	3,8	0,0
Південно-західний	89,4	7,1	3,5
Південний	60,2	35,8	4,0
Крим	10,9	86,1	3,0
Східний	19,7	78,3	1,9
Всього	65,4	33,3	1,3

На підставі цієї статистики можна зробити висновок, що україно-російські відносини в Донбасі набули явно асиметричного характеру. Як вважає І. Кононов, пояснювати такі тенденції мовної ситуації в регіоні лише зовнішнім впливом не можна, хоча не можна і не враховувати русифікаторської політики КПРС. З кінця 1950-х років, коли припиняються значні міграційні потоки, пов'язані з будівництвом промислових об'єктів, можна говорити про утворення в регіоні стійкої територіальної спільноти. Вочевидь, і мовна ситуація змінюється, на думку цього автора, у зв'язку з внутрішніми закономірностями розвитку спільноти: „...у Донбасі відбувалася не проста русифікація чи денаціоналізація, а формувався особливий культурний організм. Формувався він у результаті складної і тривалої історії” [21].

Філологи, що вивчають ці процеси, частіше відзначають явище україно-російського культурного синтезу. Фахівець з української фразеології В. Ужченко пише: „Багато виразів східного регіону України вживаються на українській і російській мовах – особливо у великих промислових центрах” [22].

Сучасний дослідник мови на Луганщині Ю. Фесенко вважає, що „імовірно, ще в перших переселенців у XVI – XVII ст. формувалося усвідомлення своєї несхожості на залишених відповідно в Росії і на Україні земляків... Дотепер більшості „перевертнів” властиве таке розуміння мови, що з цілого ряду параметрів не збігається з теперішнім лінгвістичним членуванням східнослов'янського лексико-граматичного масиву на українську і російську” [23]. Досліджуючи особливості місцевого фольклору, Ю. Фесенко пише: „Фольклор на Луганщині необхідно

сприймати в якості особливого етнокультурного утворення” [24]. Особливе значення для Донбасу має шахтарський фольклор. Справді, зрізи обох мов зустрічаються на Донеччині у всьому багатстві. Тут сформувався мобільний прислів'я-поговірковий матеріал, що функціонує як в українському, так і в російськомовному середовищі. Показово, що в Луганську 1804 року народився В. Даль, творець „Тлумачного словника живої великоросійської мови”, і в цьому ж краї у 1887 – 1899 роках плідно трудився Б. Грінченко, творець „Словника української мови”.

Нинішній стан національно-культурної самосвідомості жителів Донбасу проглядається в їх самоідентифікації. Так, у 1991 і 1996 роках місцеві газети „Жизнь Луганска” і „Наша газета” провели опитування з визначення специфіки населення Донбасу. 54,9 % 1991 року і 45,4 % 1996 року від числа опитаних визначили: „Населення Донбасу – особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії”. 16,4 % (1991 р.) і 10 % (1996 р.) вважали, що „тут живуть переважно українці”. 9,4 % (1991 р.) і 31,9 % (1996 р.) констатували, що „тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли”. 6,4 % (1991 р.) і 7,5 % (1996 р.) відповіли: „Населення Донбасу – це денаціоналізовані елементи”. 11,9 % (1991 р.) і 5,2 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю.

Культурне майбутнє Донбасу респонденти визначали так: 53,2 % (1991 р.) і 13,3 % (1996 р.) відповіли, що „відбудеться українізація”, 4,9 % (1991 р.) і 7 % (1996 р.) задовільно відповіли на оцінку „відбудеться русифікація” і 24 % (1991 р.) і 36,6 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю [25]. Остання цифра підтверджує тезу про зростання непевності жителів Донбасу щодо свого культурного майбутнього. Відзначимо, що зниження рівня самопочуття різних етнічних груп характерне сьогодні для всіх регіонів України, про що свідчать результати етносоціологічних досліджень (1997, 1999 рр.), проведених з інтервалом у 2,5 року в 10 областях та в Києві.

Наведені цифри дозволяють зробити висновок, що в суспільній свідомості жителів Луганщини в 1990-х роках було зафіксовано духовне утворення, що може бути названо громадською думкою про специфіку Донбасу. Вона є досить стійкою і нині впливає не тільки на самоідентифікацію жителів регіону, але й на процес формування політичної ідентичності в краї. Культурно-мовна ідентичність маркується політико-ідеологічними критеріями, що суттєво ускладнює досягнення політичної єдності населення і формування його в єдину націю [26].

Відтак ідентичність Донбасу необхідно розглядати як об'єктивну реальність, обумовлену особливостями економічного розвитку регіону і специфікою формування його етнокультурного середовища, які необхідно враховувати при формуванні політичного й економічного курсу, культурної політики, колективної ідентичності українців. Неконтрольоване посилення регіональної ідентичності несе загрозу

тенденцій сепаратизму.

Незважаючи на те, що тенденції регіоналізму не виходять сьогодні з-під державного контролю і не є джерелом міжнаціональної конфронтації в Україні, розробка регіональної політики повинна бути зорієнтована на створення основ для посилення національно-державної, загальноукраїнської ідентичності.

Література:

1. **Палій Г.** Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. – 2003. - №1 – С. 93 – 100.
2. **Сушко О.** Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів? // Політична думка. – 2002. - №1 – С. 24 – 25.
3. **Кривицька О.** Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. – 2001. - №6 (18). – С. 14 – 16.
4. **Татаренко Т.** Специфіка регіональної ідентичності // Нова політика. – 2001. - №6 (38) – С. 84.
5. **Белецкий М. И., Толпиго А. К.** Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. – 1998. - №4. – С. 84.
6. **Татаренко Т.** Національна політична ідентичність в Європі та Україні // Нова політика. – 2001. - №4. – С. 59.
7. **Багалій Д. І.** Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – С. 63.
8. Центральный государственный исторический архив Российской Федерации, ф. 571. – Оп. 6. – Д. 1080. – Л. 9 – 12.
9. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 по 1900 гг. благосостояния сельского населения... Ч. 1. – СПб., 1903. – С. 222 – 226.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. Т. XIII. – СПб., 1904. – С. 38 – 39. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. Т. XVII. – СПб., 1904. – С. 50 – 51.
11. Там само. Т. XI11. – С. – 74 – 75. Т. ХУП. – С. 102 – 105.
12. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / Под редакцией В. В. Иванова. – Харьков, 1898. – С. 63, 64, 367.
13. Государственный архив Луганской области, Ф. Р. – 243. – Оп. 1 – Д. 991. – Л. 136 – 136 об.
14. **Чижикова Л. Н.** Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. - С. 15.

15. Список населенных пунктов Луганского округа. – Луганск, 1927. – С. 14 – 16.
16. Население Луганской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Луганск, 1991. – С. 140 – 141.
17. **Заставний Ф. Д.** Населення України. – Львів: Просвіта і Край, 1993. – С. 110, 114 – 115.
18. **Лаврів П.** Цей „руський” Донбас, або Спроба неупередженого погляду на історію корінного населення донецьких степів // Дніпро. - 1992 - №1. – С. 90.
19. **Заставний Ф. Д.** Населення України. - С. 119.
20. **Кисельов С., Сальникова А.** Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного // Політичний менеджмент. – 2003. - № 2. – С. 31 – 41.
21. **Кононов И. Ф.** Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе // Человек. Время. Гуманизм. – Луганськ.: „Світлиця”, 1998.
22. **Ужченко В.** Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ, 1993. – С. 4.
23. **Фесенко Ю. П.** О бытовании и собирании фольклора на Луганщине. – Луганск, 1993. – С. 22.
24. Там само. – С.17.
25. **Кононов И. Ф.** Там само. – С. 30 – 31.
26. **Майборода О.** Етнополітична сфера в Україні // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: „Три квадрата”, 2003. – С. 314.